

SOLIQ TO'LOVCHILAR FAOLIYATINI SEGMENTLARGA AJRATISH ASOSIDA SOLIQ XAVFLARINI ANIQLASH VA BAHOLASHNING AMALIY USULI

Elbaeva M.R.

(TAQU PhD, dotsent)

E-mail: elbaevamuqaddas84@gmail.com

ORCID: 0009-0007-5515-9384

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17929140>

Annotatsiya. Ushbu maqolada soliq to'lovchilar faoliyatini segmentatsiya qilish masalalari hamda soliq risklarini aniqlash va boshqarishga oid turli nazariy yondashuvlar tahlil qilinadi. Unda har bir xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy faoliyati ma'lum darajada xavflilik omillarini o'zida mujassam etishi ta'kidlanadi va ushbu xavflarning salbiy oqibatlarini kamaytirish maqsadida tavakkalchiliklarni boshqarishning samarali tizimini shakllantirish zarurligi asoslanadi.

Maqolada, shuningdek, soliq xavflarining mohiyati, ularning kelib chiqish omillari va mexanizmlari chuqur tahlil qilinadi, ularni boshqarish, kamaytirish hamda bartaraf etish masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Amaldagi soliq xavfini boshqarish tizimining yetarli darajada rivojlanmaganligi ushbu yo'nalishda tizimni takomillashtirish va malakali mutaxassislar tayyorlash zaruratini ko'rsatib bermoqda. Bundan tashqari, maqolada soliq xavfini samarali boshqarish vositasi sifatida soliq to'lovchilar faoliyatini segmentatsiya qilish jarayonining asosiy bosqichlari va u bilan bog'liq muammolar tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: soliq risklari; soliq xavfini baholash; soliq munosabatlari; soliq siyosati; soliq to'lovchilarni segmentlash.

Kirish

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 7-yanvardagi 11-sonli "Soliq xavfini boshqarish, soliq xavfi mavjud soliq to'lovchilarni (soliq agentlarini) aniqlash hamda soliq tekshiruvlarini tashkil etish va o'tkazish to'g'risida"gi qaroriga muvofiq, soliq to'lovchilarni segmentatsiya qilish — soliq majburiyatlarini to'liq yoki qisman bajarmaslik ehtimolini aniqlovchi asosiy elementlardan biri sifatida talqin etiladi. Boshqacha aytganda, bu jarayon soliq to'lovchilarni turli toifalarga ajratish orqali ularning xavf darajasini aniqlash imkonini beradi [1].

Shu bilan birga, amaliy jihatdan segmentatsiya xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatidagi salbiy oqibatlar ehtimoli va ularning iqtisodiy natijalarga ta'sir darajasini ifodalovchi tahdid ko'rsatkichini ham aks ettiradi.

Mazkur me'yoriy asosdan kelib chiqib, soliq amaliyotida "risk" tushunchasi, avvalo, "soliq xavfini aniqlash, tahlil qilish va baholash" avtomatlashtirilgan tizimi orqali aniqlanadigan soliqqa oid huquqbuzarlik belgilarini o'z ichiga oladi. Ushbu tizim turli mezonlar asosida faoliyat yuritib, mavjud va potensial soliq risklarini kompleks tarzda baholash imkonini yaratadi.

Shu sababli, soliq tizimida risklarni oldini olish, bartaraf etish va minimallashtirishga qaratilgan samarali chora-tadbirlarni ishlab chiqish hamda amaliyotga joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda soliq qonunchiligi talablariga rioya etilishini ta'minlash, soliq organlari ma'lumotlar bazasini muntazam yangilab borish, tahlil qilish va qayta ko'rib chiqish zarur.

Ayniqsa, soliq to'lovchilarning segmentatsiyasini hisobga olgan holda ularning faoliyatini baholash jarayoni alohida dolzarblik kasb etadi.

Adabiyotlar sharhi

Ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, tijorat faoliyati bilan bog'liq risklar soliq xavflarining asosiy manbai sifatida namoyon bo'ladi. Mahalliy olimlardan Sh.V. Boboyev [2] o'z ilmiy ishlarida soliqlarni prognozlash jarayoni soliq risklari bilan bevosita bog'liqligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, soliq xavfini to'g'ri baholash jarayonida haqiqiy soliq tushumlari va prognoz ko'rsatkichlari o'rtasida muayyan og'ishlar yoki aniqlik darajasidagi farqlar paydo bo'lishi tabiiydir.

Xorijiy tadqiqotchilar ham mazkur masalaga alohida e'tibor qaratganlar. Masalan, S.A. Filin [3] soliq xavfini moliyaviy xatolar nuqtai nazaridan ko'rib chiqadi va uni xo'jalik yurituvchi subyekt soliq qonunchiligidagi o'zgarishlar yoki hisob-kitobdagi xatoliklar tufayli duch kelishi mumkin bo'lgan zarar ehtimoli sifatida izohlaydi.

M. Bird va M. Zolt [4] "Rivojlanayotgan mamlakatlarda soliq siyosati" asarida soliq boshqaruvida differensial yondashuvning muhimligini asoslaydilar. Shuningdek, M. Allingem va A. Sandmo [5] tomonidan ishlab chiqilgan klassik modelda soliq to'lovchi xatti-harakati "kutilayotgan foyda" tamoyili asosida tahlil qilinadi: tekshiruv ehtimoli va jarimalar miqdori oshgani sari soliq to'lovchining kutilayotgan foydasi kamayadi. Ushbu yondashuv soliq xavfini tabaqalashtirish (segmentlash)ning nazariy asosini yaratib, turli sohalar bo'yicha tekshiruv ehtimolini farqlash orqali resurslarni oqilona taqsimlash imkonini beradi. Natijada, ushbu model xavfga asoslangan tanlov va baholash tizimlarini shakllantirishda metodologik asos bo'lib xizmat qilgan.

E. Stankevichyus va K. Kundeliene [6] esa soliq to'lovchilarni iqtisodiy hamda psixografik ko'rsatkichlar asosida dinamik tarzda segmentlash konseptual modelini taklif etadilar. Ularning yondashuvida segmentlar o'rtasidagi o'tish jarayonlarini kuzatish, "chiqish xavflarini" erta aniqlash hamda har bir segment uchun mos nazorat yoki xizmat ko'rsatish vositalarini belgilash imkonini beruvchi huquqiy va xulq-atvor ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Bunday yondashuv profilaktik monitoringni kuchaytiradi va soliq organlari bilan soliq to'lovchilar o'rtasidagi o'zaro ishonchli munosabatlarni mustahkamlaydi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqot ishini bajarishda ilmiy tadqiqot metodologiyasida keng qo'llaniladigan usullardan foydalanilgan. Ilmiy tahlil jarayonida kuzatish, umumlashtirish, guruhlash, taqqoslash, tahlilda esa sintez va analiz kabi ilmiy tadqiqot usullari keng qo'llanilgan.

Tahlil va natijalar

Soliq to'lovchilarni segmentlash jadvalda (1-jadval). keltirilgan mezonlar bo'yicha amalga oshirilishi mumkin

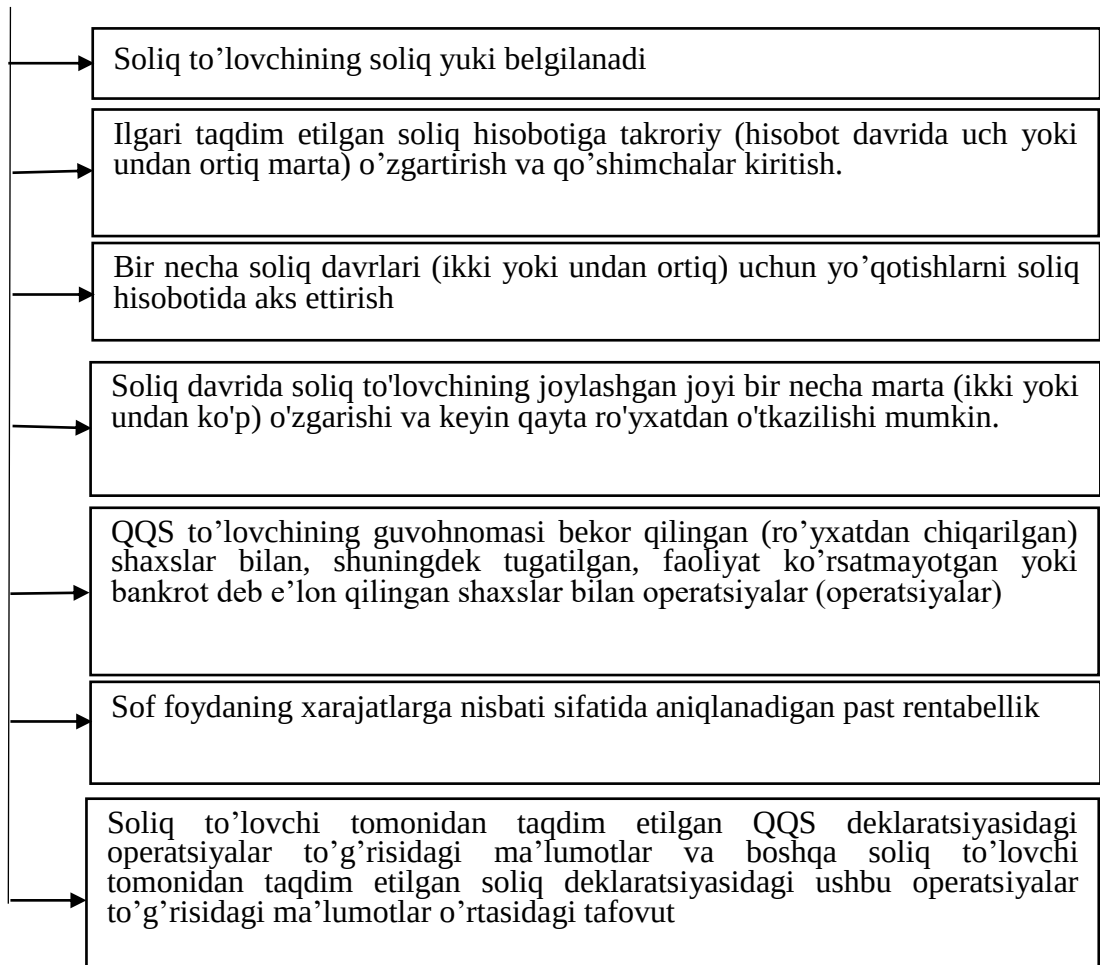
1-Jadval

Segmentatsiya mezoni	Segmentatsiyaning maqsadi va ahamiyati	Soliq to'lovchilar toifalari
1. Iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha	Soliq risklarining o'ziga xos xususiyatlarini tarmoqqa qarab hisobga olish	Ishlab chiqarish, savdo, qurilish, qishloq xo'jaligi, xizmatlar va boshqalar.

2. Yillik aylanma/daromad darajasi bo'yicha	Daromadlarni yashirish, soliq solinadigan bazani kamaytirib ko'rsatish va maxsus rejimlarni qo'llash ehtimolini aniqlash	Mikro, kichik, o'rta va yirik korxonalar
3. Mulkchilik shakli bo'yicha	Shaffoflik va boshqaruv nazorati darajasini tahlil qilish	Davlat, xususiy, qo'shma, chet el ishtirokida
4. Xodimlar soni bo'yicha	Biznesning parchalanishi va unga aloqador tuzilmalar xavfini aniqlash. Soliq to'lovchi xavfi ko'lamini baholash.	1–10, 11–100, 100 dan ortiq
5. Amaldagi soliq rejimiga muvofiq	Imtiyozlar va soddalashtirilgan rejimlarni suiiste'mol qilish ehtimolini aniqlash	Umumiy rejim, USN, YENVN, patent,maxsus rejimlar
6. Mavjudligi bo'yicha tashqi iqtisodiy faoliyat	Transfer bahosi, imtiyozlardan asossiz foydalanish (masalan, eksport uchun QQS nol) va bojxona qiymatini past ko'rsatish xavfini baholash.	Eksport qiluvchilar, import qiluvchilar, norezidentlar bilan tashkilotlar, tashqi iqtisodiy faoliyatdan tashqari
7. Soliq tarixi bo'yicha intizom	Soliq nazoratiga tabaqalashtirilgan yondashuv uchun xavf-xatar profillarini shakllantirish	Vijdonli, shartli vijdonli, muntazam qoidabuzarlar
8. Faoliyat hududi bo'yicha	Soliq xatarlariga ta'sir etuvchi hududiy va infratuzilmaviy omillarni hisobga olish	Markaz, poytaxt, sanoat hududlari, chegaraoldi va chekka hududlar
9. Daraja bo'yicha biznesni raqamlashtirish	Xufyona hisob-kitoblardan foydalanish ehtimoli va faoliyatning shaffofligini baholash	Raqamlashtirish darajasi yuqori, o'rta, past
10. Soliq organlari bilan o'zaro aloqalar chastotasi bo'yicha	O'zaro ochiq hamkorlikka tayyorlikni tahlil qilish, soliq monitoringi darajasini aniqlash	Soliq monitoringi ishtirokchilari: tez-tez tekshiriladigan, kamdan-kam hollarda tekshiriladiganlar

Odatda, xavflarni baholash uchun bir nechta mezonlar bo'yicha segmentlash qo'llaniladi, bu esa tizimni bir vaqtning o'zida murakkabroq, shu bilan birga samaraliroq qiladi.

Soliq to'lovchilar faoliyatini segmentatsiyalash tartibi va mezonlari

Soliq xavflari fiskal tizim tomonidan ham, soliq to'lovchilar tomonidan ham baholanadi.

Fiskal tizim tomonidan soliq xavflari xatolar, suiiste'molliklar yoki bo'yin tovlash sxemalari oqibatida byudjet daromadlarini ololmaslik ehtimoli bilan bog'liq. Soliq to'lovchilar tomonidan xavflar qo'shimcha hisob-kitoblar, jarimalar, mulkiy yo'qotishlar hisobvaraqlarini blokirovka qilishdan iborat. Soliq to'lovchilarni segmentlash yuqori xavf zonalarini oldindan aniqlash, soliq nazoratining manzilliligini oshirish va insofli subyektlarning ma'muriy yukini kamaytirish imkonini beradi.

Ushbu tadqiqotda soliq to'lovchilar faoliyatini segmentlashni hisobga olgan holda soliq xavflarini aniqlash, tizimlashtirish va baholashga qaratilgan ham sifat, ham miqdoriy tahliliy yondashuvlardan foydalanilgan.

Soliq to'lovchi faoliyatini segmentlash asosida soliq xavfini aniqlash "Soliq xavfini aniqlash, soliq xavfini identifikatsiya qilish, tahlil qilish va baholash" axborot tizimidan foydalangan holda amalga oshiriladi. Tizim soliqlarni hisoblash va (yoki) to'lashda yo'l qo'yilgan qoidabuzarliklar va kamchiliklarni aks ettiruvchi jadvalning tahliliy ma'lumotlarini shakllantiradi.

Qo'shimcha manbalardan olingan ma'lumotlar tahlili asosida har bir soliq to'lovchi bo'yicha soliq to'lashdan bo'yin tovlash xavfi yuqori bo'lgan yo'nalishlar, shuningdek to'lanmagan soliqlarning potensial summalari alohida ko'rsatiladi.

Bundan tashqari, ushbu mezonlar qatoriga O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksiga muvofiq maxsus soliq rejimlarini qo'llash huquqini beruvchi yillik aylanmasi bir milliard so'mdan kam bo'lgan bir necha yillar davomida soliq hisobotlarini va o'tkazilgan soliq tekshiruvlari natijalarini taqdim etish kiradi [8].

Soliq to'lovchilar faoliyatini soliq tavakkalchiligi darajasiga qarab past, o'rta va yuqori xavf toifalariga tasniflash quyidagi rasmda keltirilgan ma'lum mezonlar asosida amalga oshiriladi:

Soliq tekshiruvi jarayonida soliqlar va yig'implarni to'lamaslik xavfini baholashda quyidagi holatlarga alohida e'tibor qaratish zarur:

° *Soliq solinadigan bazani noto'g'ri shakllantirish yoki yashirish:* Bu holatda, soliqqa tortiladigan daromad yoki mol-mulkni kamaytirish orqali soliqlarni kamaytirishga urinishlar amalga oshiriladi.

° *Soliq solinadigan bazani narxlarni kamaytirmasdan yashirish:* Bu holatda, narxlarni kamaytirmasdan, lekin boshqa usullar bilan soliqqa tortiladigan bazani yashirishga harakat qilinadi.

° *Qo'shimcha yoki qalbaki hujjatlardan foydalanish:* Bu holatda, tovarlarni sotish yoki xizmat ko'rsatishdan tushgan mablag'larni hisobot davridan keyingi davrga o'tkazish orqali daromadni kamaytirib ko'rsatishga urinishlar amalga oshiriladi.

° *Qurilish (pudrat) ishlarini bajarishda O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 242-moddasiga rioya qilmaslik:* Bu holatda, qurilish ishlarini bajarishda belgilangan soliq me'yorlariga rioya qilmaslik orqali soliqlardan chetlashishga harakat qilinadi.

° *Byudjet mablag'lari hisobidan elektron reestrda moliyalashtirilmagan ishlarni bajarish:* Bu holatda, byudjet mablag'lari hisobidan, lekin elektron reestrda moliyalashtirilmagan holda bajarilgan ishlar orqali soliqlardan chetlashishga urinishlar amalga oshiriladi.

Aniqlangan soliq xavfi miqdorini aniqlash natijalarini tahlil qilishda soliq tekshiruvida firibgarlik tadbirkorlik xavfini ham tahlil qilish maqsadga muvofiq (xo'jako'rsinga bitimlar tuzish, "bir kunlik" firmalarni tashkil etish, bank aylanmasiz EHFni ro'yxatdan o'tkazish, ro'yxatdan o'tkazilmagan (naqdlashtirilmagan) tovarlarni saqlash, ulardan foydalanish va sotish, haqiqatda amalga oshirilgan bank aylanmasiga EHFni ro'yxatdan o'tkazmaslik orqali soliq rejimlarini qo'llash huquqini suiiste'mol qilish, import-eksport operatsiyalarini amalga oshirmasdan qalbaki hujjatlarga QQSn qoplash uchun ariza berish, nazorat-kassa texnikasining fiskal xotiraga xizmat ko'rsatish dasturiga noqonuniy o'zgartirishlar kiritish yoki sotish hajmini kiritmaslik holatlari.

Shuningdek, soliq to'lovchilar faoliyatini segmentlash natijasida soliq tekshiruvini o'tkazishda soliqlarni to'lashdan bo'yin tovlash risklariga alohida e'tibor qaratish lozim. Bizning fikrimizcha, bunday tekshirishlar davomida quyidagilarga alohida e'tibor qaratish lozim: katta miqdorda soliq qarzlarning jamlanib qolishi, katta miqdorda soliq qarzi va bankrotlik to'g'risidagi arizalarning tez yig'ilib qolishi, qo'shilish yoki qo'shib olish jarayonida soliq qarzi yoki hisoblangan soliqlarni to'lamaslik, shuningdek, sun'iy ravishda oshirilgan harajatlar tufayli soliqlarni to'lamaslik.

Soliq tekshiruvi paytida soliq to'lovchilar hisobotlarining to'g'riligini tekshirish kerak. Bir necha turdagi hisobotlar tayyorlanadi va ularning arifmetikasi tekshiriladi. Masalan, naqd pul muomalasi summolari, to'lov summolari, xarajatlar summolari va boshqalar.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, segment tahlili va audit auditorlik faoliyati davomida aniqlangan soliq risklarini baholash natijalarini amaldagi amaliyot bilan solishtirishda samarali vositadir. Ular, ayniqsa, ish haqini yashirish holatlarida - masalan, ish beruvchi tomonidan ishlaydigan xodimlarning haqiqiy soni, shuningdek, to'langan ish haqi miqdori haqida xabar berilmagan yoki kam ma'lumot berilganda samarali bo'ladi. Bundan tashqari, tahlil soliq to'lashdan bo'yin tovlashning agressiv soliq rejalashtirish usullarini, kompaniyaning haqiqiy faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan soliq imtiyozlaridan foydalanishni, shuningdek, ustav kapitaliga katta miqdordagi naqd pul, ko'chmas mulk, qurilish materiallari va kelib chiqishi noma'lum bo'lgan boshqa aktivlarni qo'shish va keyinchalik ularni litsenziyasiz sotish holatlarini aniqlashi mumkin, bu ham soliqqa tortilgan kapitalni shakllantirish bilan bog'liq.

Bizning fikrimizcha, soliq tekshiruvini o'tkazishda quyidagi holatlarga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq: tashqi iqtisodiy faoliyat sohasida soliq xavfiga tasniflangan import qilinadigan xizmatlar bo'yicha norezident daromad solig'i va qo'shilgan qiymat solig'i noto'g'ri hisoblanganligi; eksport-import operatsiyalarida tovar tannarxini bozor bahosidan sezilarli darajada chetga chiqadigan narxlarda kam yoki oshirib baholash; soliq solinadigan bazani yashirish yoki bir xil tovarlarni mamlakatlar o'rtasida takroriy eksport yoki import qilish yo'li bilan soliq rejimlarini qonunga xilof ravishda qo'llash ("karusel" sxemasi deb ataladi); tashqi savdo operatsiyalari bo'yicha soxta debitorlik yoki kreditorlik qarzlarni yaratish orqali soliq to'lashdan bo'yin tovlash; QQSning nol stavkasini qonunga xilof ravishda qo'llash maqsadida eksportni daromad olmasdan amalga oshirish; shuningdek, soliqlarni minimallashtirish maqsadida bog'langan tomonlar o'rtasida transfer narxlarini manipulyatsiya qilish.

Xulosa va takliflar

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, soliq to'lovchilar faoliyatini segmentlash soliq xavflarini aniqlash va baholash jarayoni samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Segmentlash yordamida soliq organlari iqtisodiy faoliyat turlari, moliyaviy ko'rsatkichlar, xulq-atvor tendensiyalari va huquqbuzarlik ehtimoli bo'yicha turli guruhlarini farqlashlari, shuningdek, nazorat va xizmat ko'rsatish vositalaridan maqsadli foydalanishlari mumkin. Bunday yondashuv resurslarni optimal taqsimlash, audit samaradorligini oshirish va qonunchilik talablariga ixtiyoriy rioya qilishni kuchaytirish imkonini beradi. Amaliy misollar shuni tasdiqlaydiki, xavflarni baholash asosida segmentlash soliq tushumlarini oshiradi va ma'muriy xarajatlarni kamaytiradi.

O'tkazilgan tahlillar asosida amaliyotga joriy etish uchun quyidagi takliflarni ilgari suramiz:

1. Xavf ko'rsatkichlari tizimini takomillashtirish. Segmentlash jarayonida qo'llaniladigan ko'rsatkichlar to'plamini muntazam ravishda yangilab borish va moliyaviy hisobot, TR ma'lumotlarini integratsiyalash zarur.

2. Texnologik platformani yaratish. Ma'lumotlarni real vaqt rejimida avtomatik ravishda yig'adigan, tahlil qiladigan va segmentlaydigan yagona axborot tizimining joriy etilishi soliq xavflarini tezkor aniqlash imkonini beradi.

3. Muayyan segmentga xos bo'lgan nazorat va xizmat ko'rsatish strategiyasi. Umumiy soliq intizomi xavf darajasi yuqori bo'lgan segmentlar uchun kengaytirilgan audit va tekshiruvlarni joriy etish, shuningdek, xavf darajasi past bo'lgan segmentlar uchun hisobot va maslahat xizmatlarini soddalashtirish orqali oshirilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. <https://lex.uz/docs/-5206072>
2. Boboev Sh.B. “Jismoniy shaxslardan olinadigan soliq tushumlarini prognozlash mexanizmini takomillashtirish”. Iqtisodiyot fanlari nomzodi dissertatsiyasining avtoreferati. Toshkent, 2020 yil.
3. Filin, S.A. Финансовый риск и его составляющие для обеспечения процесса оценки и эффективного управления финансовыми рисками при принятии финансовых управленческих решений / С.А. Филин // Финансы и кредит. — 2002 — №3. — С.21-31
4. Bird, R. (2008). Tax Challenges Facing Developing Countries. Bulletin for International Fiscal Documentation;
5. Allingham, M. G., & Sandmo, A. (1972). Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis. Journal of Public Economics,1(3–4), 323–338. [https://doi.org/10.1016/0047-2727\(72\)90010-2](https://doi.org/10.1016/0047-2727(72)90010-2)
6. Stankevicius, E., & Kundeliene, K. (2017). Theoretical Approach to Taxpayers’ Segmentation. In Contemporary Issues in Business, Management and Education 2017 (pp. 127–135). Vilnius: Vilnius Gediminas Technical University. <https://doi.org/10.3846/cbme.2017.067>
7. González, C., Delgado, M. J., & de Lucas, S. (2021). Segmentation of Potential Fraud Taxpayers and Characterization in Personal Income Tax Using Data Mining Techniques. Hacienda Pública Española / Review of Public Economics, 239(4), 127–157. <https://doi.org/10.7866/HPE-RPE.21.4.4>
8. O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 30-dekabrda O‘RQ-599-sonli Qonuni bilan tasdiqlangan.